

Kristina Pandža

Centar za industrijsku baštinu, Sveučilište u Rijeci

Kontakt: kristina.pandza@uniri.hr

Goranski pogoni riječkih tvornica

Istraživanje riječke industrijske baštine traje već dugi niz godina. Pioniri istraživanja predstavili su već širok spektar tema - arhitektonska baština, povijesnoumjetnički značaj, maritimna ostavština, sociološke i antropološke teme, značajne povijesne ličnosti. Količina napisanih članaka, održanih predavanja, stručnih obilazaka i manifestacija može se mjeriti s količinom industrijske baštine koju Rijeka ima, koja joj je ostala u nasljeđe. Pa ipak, sa svakim se istraživanjem otvori nešto novo, nepoznato, zanimljivo, a svaka je arhivska kutija puna novih tema za istražiti i zapisati.

Mapiranjem industrijske baštine Primorsko – goranske županije za potrebe županijskog projekta prenamjene iste napravljena je karta neistraženih objekata nekadašnje industrijske namjene.¹ Obuhvaćen je cijeli gorskokotarski kraj, otoci, kvarnersko primorje, a kao rezultat dobili smo popis do sad neistraženih, nepobrojanih i pomalo zaboravljenih, napuštenih hala i zgrada, te raznih tvorničkih objekata. Popis podsjeća na količinu proizvodnje koja je nosila razvoj i napredak županije, a čije materijalne ostatke danas samo sa sjetom možemo promatrati i sa znatiželjom dalje istraživati. Broj *škrvera* duž liburnijske obale, crikveničkog primorja i otoka teško je odrediti kao što je teško doći do broja goranskih pilana, a kako nema ni radnika ni godišnjih odmora, brojna radnička odmarališta više nemaju svoju svrhu. Ostali su nam samo oni koji mogu iz prve ruke posvjedočiti prošlim vremenima, najčešće sa sjetom.

Goranski je kraj kroz povijest imao industrijski značaj, koji je uz poljoprivredu i stočarstvo ponegdje, bio poketač gospodarskog razvoja. Industrija Gorskoga kotara kroz povijest se temeljila na pilanarstvu i drvnoj industriji te rudnicima. Otkrićem se željeza u Čabru do polovice 17. st. razvija velika topionica željeza, prva industrija u hrvatskim krajevima nastala na osnovu prerade željeza, a koja je 1673. godine imala 204 zaposlenika.² Zbog

¹ Projekt RefreSH, Interreg Central Europe, u kojem je Primorsko – goranska županija partner. Za potrebe projekta, Centar za industrijsku baštinu izradio je elaborat Mapa industrijske baštine Primorsko-goranske baštine sa popisom lokaliteta nekadašnje industrijske namjene, a s potencijalom prenamjene za kulturno kreativne industrije. <https://www.interreg-central.eu/Content.Node/REFRESh.html> (10.09.2019.)

² Ines Srdoč-Konestra i Saša Potočnjak, ur., *Putovima Frankopana, Frankopanska baština u Primorsko-goranskoj županiji*, Tiskara Sušak, Rijeka, 2018., str. 206

klimatskih nemogućnosti za poljoprivredu stanovništvo se bavilo uslužnim poslovima i obrtima, te radom u mlinovima i pilanama, novim kovačnicama, poput pogona u Crnom Lugu, ali i staklarnama u Mrzloj Vodici i Staroj Sušici. Razvoju pilanarstva uz prirodne resurse, pridonio je i veliki broj posjeda Zrinskih i Frankopana diljem Gorskoga kotara i ulaganja u šumarstvo, pilanarstvo te rudarstvo. Izumom parnoga stroja i dio će goranskih pilana koristiti prednosti takve proizvodnje što će rezultirati opadanjem broja pilana vodenica na goranskim rijekama Dobri i Kupi. Razvoju drvne industrije pogodovala je cestovna mreža koja je brdska područja spajala s primorskim. Razvoj modernih makadamskih puteva sredinom 18. stoljeća ili ceste Karolina koja povezuje Karlovac, Bakar i Rijeku ubrzao je i razvoj mjesta uz karavanske puteve kojima su se prevozile sirovine iz unutrašnjosti prema bakarskoj i riječkoj luci, kao i iz dalekih krajeva preko tih istih luka prema središnjim predjelima.³ Povezivanje Fužina, Mrkoplja, Ravne Gore, Vrbovskog s lukama i tržištima ubrzalo je razvoj šumarstva i pilanarstva u 18 stoljeću, što će još više doći do izražaja u početkom 19. stoljeća gradnjom Lujzijane te u drugoj polovici 19. stoljeća gradnjom željezničke pruge Rijeka – Karlovac. Nemirno 20. stoljeće utjecalo je i na stagnaciju goranske proizvodnje koje će se sustavnije početi razvijati nakon Drugog svjetskog rata. Poratno razdoblje i poticanje industrijske proizvodnje nije zaobišlo niti goranske predjele, pa su suvremene pilane DIP Delnice - Lučice, Mrkopalj, Lokve, „Goranprodukt“ Čabar – Čabar, Prezid, „Radin“ Ravna gora, DI Vrbovsko činile 80% pilanarstva u Gorskome kotaru.⁴ Drvna industrija bila je osnova obnove i razvijanja delničkog, ravnogorskog, čabarskog i vrbovskog kraja preteći trendove u Hrvatskoj, kako razvoja, tako i propadanja.

Nemali je broj danas zatvorenih pilana, nekoliko tvornica namještaja, proizvodnja stakla, uljara, ciglana, mlinova i skladišta prepušteni zubu vremena i goranskim zimama nekada zapošljavao Goranke i Gorane. Dobra željeznička pruga i cesta koje su Gorski kotar povezivale i s Rijekom i riječkom lukom, ali i s unutrašnjošću pogodovale su idejama o osnivanju tvornica. Blizina i povezanost s Rijekom razlog su i što su neke riječke tvornice iz različitih razloga odlučile u jednom periodu svoga poslovanja tvorničke hale izgraditi u Gorskom kotaru i zaposliti goranske radnike. Tvornica papira Rijeka 1964. godine u Gerovo je preselila Krep odjeljenje, a 1971. godine Riječka industrija odjeće u Gerovu otvara pogon radnih odjela i hlača.

³ Feletar, Petar, *Hrvatske povijesne ceste – Karolina, Jozefina, Lujzijana*, Izdavačka kuća Meridijani, Zagreb, 2015; [https://bib.irb.hr/datoteka/928880.Feletar - Stare ceste - kb.pdf](https://bib.irb.hr/datoteka/928880.Feletar_-_Stare_ceste_-_kb.pdf), 01.09.2019

⁴ Skupina autora, *Gorski kotar, Delnice*, 1981., Tipograf, Rijeka, 1981., str. 596 – 603

Tvornica papira Rijeka

Riječka je tvornica papira svoje poslovanje započela daleke 1821. godine i nosila je industrijski razvoj Rijeke, posebice istočnog dijela grada. Razvija se prateći tehnološke trendove, uz pomoć najmodernijih strojeva i vrijednih radnika. Promjene granica i političkih sustava u prvoj polovici 20. stoljeća je preživjela, a već nekoliko dana nakon oslobođenja Rijeke u svibnju 1945. godine nastavila je djelomično s radom. U vremenu pedesetih godina povećavala je proizvodnju iz godine u godinu, osuvremenjivala proizvodni pogon i tehnološku proizvodnju, često boreći se s prostornim kapacitetima. U radničkim novinama *Naš list*⁵ koje je izdavala Tvornica papira spominju se razne teme iz tvorničkog života, radnika, uvjeta rada, promenama u tvornici, planovima. U lipnju 1961. godine članak „Odvajanje krep-odjeljenja od našeg poduzeća“ spominje probleme s prostorom unutar kompleksa i ideju o izdvajanju krep-odjeljenja iz tvornice jer „nije organski vezan za cjelinu tvornice“. Iako se prvotno za izdvajanje predlagao Sušak, za otvaranje nove proizvodnje bila je zainteresirana općina Čabar.⁶ Krep odjel nosio je 2,5% ukupne proizvodnje odnosno 120 tona godišnje proizvodnje i jedini je dio tvornice koji se bavio preradom, a ne proizvodnjom. Izdvajanje je svakako imalo potencijal, s obzirom da bi bilo jedina djelatnost novoosnovane tvornice, a samim time bi se ona mogla pozabaviti unaprijeđenjem, što nije bio slučaj u prostorima *Hartere*. Krep papir raznih boja, krepirani natron papir za pakiranje, krepirani papir za cvijeće i elektrotehničke svrhe, krepirani papir za ručnike su se prerađivali, no, tržište je tražilo i krep papir za toalete te salvete, a ovako izdvojeni pogon mogao se pozabaviti i s malom proizvodnjom npr. papirića za paljenje dizel motora, slamki i čačkalica te sapunastog papira. Iz riječkog se pogona preselio tako krep stroj, uz stolni rezač i bobin-mašinu čime je započeto petomjesečno osposobljavanje radnika.⁷

⁵ Naš list, glasilo kolektiva Tvornice papira izlazio je od 1961. do 1991. godine.

⁶ Naš list, glasilo kolektiva Tvornice papira Rijeka, 1. srpanj 1961.

⁷ Radnički savjet Tvornice papira 20. ožujka 1963. godine donosi odluku o osnivanju pogona Konfekcije, prerade papira i ljepenke Gerovo.

STVARA SE NOVI KOLEKTIV

Pred preseljenje krepstroja u Gerovo

Valtko Štanić, član prvotni krepstroja

U Gerovu, kod Ploče, nastaje novi kolektiv. Pred preseljenjem krepstroja iz Gerova u Gerovo, članovi prvotni krepstroja su se sastali i odlučili su o budućnosti ovog poduzeća. U Gerovu, kod Ploče, nastaje novi kolektiv. Pred preseljenjem krepstroja iz Gerova u Gerovo, članovi prvotni krepstroja su se sastali i odlučili su o budućnosti ovog poduzeća. U Gerovu, kod Ploče, nastaje novi kolektiv. Pred preseljenjem krepstroja iz Gerova u Gerovo, članovi prvotni krepstroja su se sastali i odlučili su o budućnosti ovog poduzeća.

Štanić koji (ne) štiti

U Gerovu kod Ploče nastaje novi kolektiv. Pred preseljenjem krepstroja iz Gerova u Gerovo, članovi prvotni krepstroja su se sastali i odlučili su o budućnosti ovog poduzeća. U Gerovu, kod Ploče, nastaje novi kolektiv. Pred preseljenjem krepstroja iz Gerova u Gerovo, članovi prvotni krepstroja su se sastali i odlučili su o budućnosti ovog poduzeća.

Radišić i Gerova na pakovanju krep-papira

U Gerovu kod Ploče nastaje novi kolektiv. Pred preseljenjem krepstroja iz Gerova u Gerovo, članovi prvotni krepstroja su se sastali i odlučili su o budućnosti ovog poduzeća. U Gerovu, kod Ploče, nastaje novi kolektiv. Pred preseljenjem krepstroja iz Gerova u Gerovo, članovi prvotni krepstroja su se sastali i odlučili su o budućnosti ovog poduzeća.

Naš list, studeni 1963. godine

Naš list, kolovoz 1964. godine

U prvoj fazi zaposleno je 9 radnica pod vodstvom Drage Tomca, upravitelja, Ivana Čopa, poslovođe te Veljka Janeša, strojovođe krep stroja.⁸ Svečano otvorenje pogona održano je 13. rujna 1964. godine uz progodni govor direktora, ing. Zvonimira Babića. Općina Čabar je uložila u izgradnju hale, trafostanice i ostalih potrepština 15 milijuna dinara, a Tvornica papira uz uloženi 5 milijuna, dala je sve strojeve. Inženjer Babić je istaknuo da se već po otvorenju počelo pripremati za rad u dvije smjene što će upošljavati 35 radnika, a utjecati će na standard, svakodnevni život i daljnji razvoj ovoga dijela Gorskog kotara.

Usljediло je i poboljšanje cestovne mreže koja će olakšati svakodnevnicu lokalnom stanovništvu, a i biti preduvjetom za otvaranje drugih proizvodnih pogona u Crnom lugu, Gerovu, Čabru i Prezidu. Pogon za konfekcioniranje i preradu papira Gerovo 1971. godine zapošljavao je 50 radnika, većinom žena PK I KV papirničarka. Odlukom Radničkog savjeta poduzeća, Krep papir postaje samostalna organizacija udruženog rada sa svojstvom pravne osobe i vlastitim žiro računom kada započinju teška vremena za tvornicu, proboj na tržište i

⁸ Naš list, glasilo kolektiva Tvornice papira Rijeka, *Stvara se novi kolektiv*, studeni 1963. godine

ugovaranje poslova ne bi li rad pogona bio održiv. Sedamdesetih godina izgrađen je radnički restoran, prostor za konfekciju knjižica uz dva nova ureda, te 1979. godine novih 1000 m² za kartonsku ambalažu i novu mehaničarsko-pogonsku radionicu.

Tridesetak godina proizvodnje papira u ovom dijelu goranskog kraja, vijugavim cestama odsječenim od većih naselja, pridonjelo je razvoju te jednim dijelom usporilo odlazak radne snage. Rad pogona djelovao je na povećanje životnog standarda u ovom dijelu Gorskoga kotara i potaknuo zapošljavanje žena koje je uključivalo i obrazovanje i stjecanje kvalifikacija radnica⁹. Ipak, tvornica je prestala s radom 1992. godine, kada i matična tvornica u Rijeci.¹⁰

Pogon Krep odjela 2018. godine

Foto: Kristina Pandža

⁹ Ženska radna snaga činila je 90% radnika u pogonu. Naš list iz 1964. godine donosi podatak o stručnoj spremi radnica – SSS – 5 radnica, KV – 12 radnica, PK – 29 radnica te NKV – 13 radnica.

¹⁰ Prostor je trenutno u vlasništvu Free-tehnics d.o.o iz Rijeke.

Riječka industrija odjeće

Čabarski se kraj dolaskom prerade papira pokazao kao mjesto koje podržava i ulaže u industriju i potiče otvaranje novih radnih mjesta. I Riječka će tvornica odjeće u nedostatku prostornih kapaciteta početkom sedamdesetih godina 20. stoljeća pokušati naći rješenje za preseljenje odjela za proizvodnju radnih odijela iz Rijeke.

Začeci industrije odjeće u Rijeci vezuju se uz godine po završetku Drugog svjetskog rata, period brze industrijalizacije te državnog poticanja otvaranje tvornica koje su osnova obnove nakon rata. Riješenjem Gradskog narodnog odbora Rijeka iz veljače 1947. godine osnovano je Gradsko poduzeće udruženih malenih industrija koje su proizvodile rublje, kišobrane, rukavice, odijela, papuče, cipele te plastične i gumene predmete. Prvih je godina zapošljavalo 60 radnika te započelo s poslovanjem na Potoku.¹¹ Kasnije godine donose izdvajanje pojedinih pogona, kao krojačnica muških odijela „Zvir“ 1948. godine, a od 1953. godine nositi će ime Riječka industrija odjeće „Đuro Matijević“. Proizvodnju je pratilo o otvaranje prodavaonica, prve 1952. u Rijeci koja je prodavala hlače, „balone“, kapute, sakoe i radna odijela. Godine 1954. izdvojen je pogon proizvodnje obuće, „Obuća“, a nekoliko godina kasnije povećanje proizvodnje rezultira i otvaranjem progona trikotaže u Cresu. Tvornica sa svojim proizvodima sudjeluje na revijama i sajmovima diljem bivše države, Zagrebački velesajam, Sajam mode u Ljubljani, Sajam „Moda“ u Beogradu, razvijajući mrežu poslovnih partnerstva, a time i povećanje proizvodnje iz godine u godinu. Veliku proizvodnju prati i povećanje broja radnika, 1960. zaposleno je 676 radnika, a krajem šezdesetih čak 845. Radnički je savjet svake godine planirao veću proizvodnju, što je početkom 1970. godine utjecalo na nedostatak prostora za širenje proizvodnje Teške konfencije, muških odijela. Na prijedlog Poslovnog odbora donesena je odluka da se u Gerovu otvori pogon za proizvodnju radnih odijela i hlača.¹²

¹¹ RIO, monografija, ur. Ljubo Buršić, Tipograf, Rijeka, 1972.

¹² Isto, str 96.

List kolektiva Riječke industrije odjeće, studeni 1970. godine

Općina Čabar na raspolaganje je dala prostor Zadrudnog doma u Gerovu koji je prostorno odgovarao proizvodnji te uvjetovao zapošljavanje radnika i radnica iz čabarskog kraja.¹³ Nakon brze adaptacije prostora, započelo se s preseljenjem strojeva te teorijskom i praktičnom obukom 35 budućih radnica. Kako bi proizvodnja radnih odijela imala kontinuitet, prijelazno radoblje do početka proizvodnje u Gerovu preuzeo je „Ukus“ iz Opatije. List kolektiva Riječke industrije odjeće u rujnu 1971. godine na naslovnici je donio vijest o otvorenju pogona radnih odijela. „Kao plod razvojne politike našeg poduzeća, a u suradnji sa Skupštinom općine Čabar, Zavodom za zapošljavanje iz Rijeke i ispostavom Zavoda za zapošljavanje u Čabru, došlo je konačno do realizacije jednog programa, a to je da dio proizvodnje u kojoj naše poduzeće oskudijeva, odnosno u kojoj smo deficitarni, preselimo u okolicu Rijeke. Mi smo do sada ovdje instalirali 35 posto kapaciteta i zapošljavamo 38 radnica i radnika, dok će zaokruživanjem ovog kapaciteta broj zaposlenih iznositi oko stotinu. To nije

¹³ RIO, list kolektiva Riječke industrije odjeće, studeni 1970. godine, Rijeka

velika brojka. Međutim, u malim mjestima, koja ne pretendiraju razvoj neke velike industrije, i ovo mnogo znači.“, dio su govora direktora poduzeća Tomislava Kovača.¹⁴ Veliko otvorenje samo je bila uvertira u dobro poslovanje gerovskog pogona koji će nekoliko godina po otvorenju prestati s proizvodnjom radnih odijela te se okrenuti izradi muških, ženskih i dječjih hlača. Slijedile su godine rada, usavršavanja i širenja proizvodnje nabavkom 50 šivaćih strojeva i kotla za zagrijavanje te otvaranjem novog pogona. Uspon riječkog ogranka pratila je i proizvodnja u Gerovu, no, pogon je konačno prestao s radom 2004. godine i od tada se prostor ne koristi i propada.¹⁵

Pogon RIO Gerovo danas

Foto: Kristina Pandža

¹⁴ RIO, List kolektiva Riječke industrije odjeće, rujan 1971., Rijeka

¹⁵ Malnar, Slavko, *Povijest čabarskog kraja*, Matica hrvatska, Ogranak Matice hrvatske u Čabru, Čabar, 2016., str. 423

Zaključak

Područje Gorskog kotara od prošlosti do danas i odvaja i povezuje kontinentalnu unutrašnjost sjeverne Hrvatske s primorskim lukama pa je geografska značajka prostora utjecala ne samo na povijesni nego i na gospodarski razvitak.¹⁶ Preko brdovitih predjela Gorskog kotara gradili su se prometni, trgovinski putevi spajajući zaleđe s trgovačkim središtima, Senjem, Bakrom, Rijekom. Gospodarstvo goranskog područja temeljilo se niz godina na krčenju i iskorištavanju šuma, preradi te pilanarstvu kao najraširenoj grani. U drugoj polovici 20. stoljeća kada je u Rijeci započeo nagli gospodarski i industrijski razvoj, u nedostatku proizvodnih hala, neke su tvornice odlučile dio proizvodnje preseliti u gerovski kraj. Iako je veliki broj goranskih radnica i radnika u potrazi za poslom došlo u Rijeku i tu nastavilo živjeti, proizvodnja Tvornice papira i Riječke industrije odjeće usporila je trend iseljavanja i ponudila Goranima mogućnost zapošljavanja, educiranja. Obje su tvornice zajedno zapošljavale stotinjak većinom radnica, što je za Općinu Čabar tada bilo od velikog značaja.¹⁷ Život radnika goranskih pogona tih je godina podsjećao na život radnika u većim industrijskim središtima, vodilo se računa o uvjetima rada, uveden je topli obrok, provodio se godišnji odmor u radničkim odmaralištima. Pa iako je proizvodnja svojevremeno bila teška, s velikim problemima u održivosti proizvodnje, preseljenje dijela proizvodnje u Gorski kotar izuzetno je pozitivno djelovalo na društveni standard i gospodarski razvoj čabarskog kraja.

¹⁶ Skupina autora, *Gorski kotar*, Fond knjige „Gorski kotar“ – Delnice, 1975. godine, str. 123

¹⁷ Korenčić, Mirko, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857 – 1971*, Republički zavod za statistiku SR Hrvatske, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1979. godine, str. 171-174